

КОБИЛЬЧЕНКО В.В.

**ОСОБИСТІТЬ ДОШКІЛЬНИКА В
УМОВАХ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ**

Монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка

КОБИЛЬЧЕНКО В.В.

ОСОБИСТІТЬ ДОШКІЛЬНИКА В УМОВАХ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Монографія

**Видавець
Цибульська
Київ
2023**

УДК 159.923: 053.4: 376.056.262

К 55

Рецензенти:

- *Душка А. Л.*, доктор психологічних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України;
- *Клопота Є. А.*, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету;
- *Соколова Г. Б.*, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України
(Протокол № 6 від 19.06.2023 р.)*

Фото на обкладинці: [Image by wirestock on Freepik](#)

К 55 Кобильченко В.В.

Особистість дошкільника в умовах зорової депривації: монографія; Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ: Видавець Цибульська, 2023. 240 с.

У монографії висвітлюються проблеми становлення та розвитку особистості дітей дошкільного віку в умовах зорової депривації, визначено природу депривації, фактори та чинники її виникнення, охарактеризовано її феноменологію, розкрито особливості біогенної депривації та деприваційного впливу на розвиток особистості дитини та її соціально-психологічну адаптацію до нових умов життєдіяльності. Велика увага приділяється ознайомленню читачів із особливостями функціонування особистості дитини дошкільного віку в умовах зорової депривації на психічному та соціальному рівнях.

У монографії також відображені різні наукові підходи щодо визначення шляхів оптимізації особистісного розвитку дошкільників з порушеннями зору, їх позитивного функціонування.

Монографія може бути корисною науковцям та аспірантам, викладачам та студентам педагогічних коледжів та університетів, психологам, педагогам загальноосвітніх та спеціальних дошкільних закладів.

УДК 159.923: 053.4: 376.056.262

© В.В.Кобильченко, 2023

© Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2023

© Видавець Цибульська, 2023

ISBN 978-617-8324-10-0

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІТЬ ДИТИНИ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	8
1.1. Особистість як психологічний феномен	8
1.2. Генеза особистості в дошкільному віці	30
1.3. Потреби як джерело активності та розвитку дошкільника	42
1.4. Ціннісний вимір особистості дошкільника.....	52
Література до розділу.....	73
РОЗДІЛ 2. ДЕПРИВАЦІЯ БАЗОВИХ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ	82
2.1. Феноменологія депривації.....	82
2.2. Деприваційні фактори та чинники.....	93
2.3. Депривована особистість дошкільника як наслідок зорової депривації.....	109
Література до розділу.....	119
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДОШКІЛЬНИКА В УМОВАХ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ.....	134
3.1. Функціонування особистості як інтегральна психологічна категорія	134
3.2. Особливості функціонування особистості дошкільника з порушеним зором на психічному рівні	142
3.3. Особливості функціонування особистості дошкільника з порушеним зором на соціальному рівні.....	168
Література до розділу.....	193
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЗИТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ.....	213
4.1. Функціонування особистості в дискурсі позитивної психології	213
4.2. Особистісні ресурси як джерело позитивного функціонування.....	218
Література до розділу.....	230

ПЕРЕДМОВА

Дошкільний вік – це важливий період становлення та розвитку особистості дитини, її ознайомлення та взаємодії з навколишнім світом. Дитина за відносно короткий відтинок часу стає суб'єктом діяльності, особистістю. Соціальній взаємодії, міжособистісному спілкуванню належить величезна роль у розвитку в дитини психічних і соціальних функцій, формуванні її особистості в цілому. Поступово опановуючи соціальний простір людських відносин, дитина не тільки вчиться взаємодіяти з іншими людьми (спочатку з дорослими, потім – з однолітками), а й починає (приблизно з 3-х років) виділяти та оцінювати власне «Я», порівнюючи його з «Я» інших людей. Розвиток особистості дитини дошкільного віку спрямований на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, які необхідні для успішного існування в соціумі, а також оволодіння загальноприйнятими цінностями та нормами поведінки.

Першорядне значення у процесі пізнання навколишнього світу у дошкільному віці належить зору. Саме зір дозволяє бачити світ таким, яким він є – яскравим, різноманітним, неповторним. Крім того, зорове сприймання відіграє особливу роль у життєдіяльності людини у зв'язку з її інформаційною значущістю (передусім – у просторовій орієнтації), величезною роллю у здійсненні різних видів діяльності та, зрештою, – у розвитку всіх сторін особистості, оскільки зір, крім всього сказаного, детермінує спілкування між дитиною та батьками, іншими дорослими та дітьми, спілкування дитини з навколишнім світом в цілому.

Для повноцінного психосоціального розвитку дитині дошкільного віку необхідна наявність певних стимулів (сенсорних, когнітивних, емоційних і т.д.), позаяк їх дефіцит негативно позначається на розвитку як ендо-, так і екзопсихіки. Особливе значення при цьому має деприваційна ситуація

розвитку, оскільки дитина позбавлена чи суттєва обмежена у своїх можливостях задовольнити ту чи іншу важливу потребу.

Порушення зору можуть викликати в дитини значні труднощі у її психосоціальному розвитку, позаяк вони породжують зорову депривацію – особливий психічний стан, який проявляє себе у нестачі сенсорних стимулів, що призводить до уповільнення й перекручування розвитку дитини.

Феномен депривації останнім часом набуває усе більшої ваги, оскільки виступає суттєвим гальмівним чинником для становлення та повноцінного розвитку особистості. Такий підхід є ключовим твердженням багатьох досліджень, які визначають депривацію як психологічне явище, що впливає на різні сторони особистості та означає позбавлення або обмеження дитини в певних життєво важливих потребах упродовж певного часу.

Прихід дитини до закладу дошкільної освіти пов'язаний з необхідністю пристосування до нової соціальної ситуації, соціальних вимог та норм, а також – з оволодінням новими соціальними ролями та взаємовідносинами з дорослими та ровесниками. Проте зорова депривація та супутні їй інші типи депривації (когнітивна, соціальна та емоційна) комплексно впливають на процес адаптації дитини до дошкільного закладу, зумовлюючи дезадаптацію на різних її рівнях (пізнавальному, соціальному, емоційному).

Натепер, в умовах воєнної агресії чимало дітей та дорослих (передусім їх батьків та найближчих родичів) опинились у важкій деприваційній ситуації, коли неможливо або вкрай важко задовольнити як фізіологічні, так і соціальні й психологічні життєві потреби, коли ані дитина, ані близькі дорослі не почуваються у безпеці і не завжди можуть захистити дитину від страхів війни. Щоб визначити ефективні шляхи психологічної підтримки та допомоги дошкільникам з порушеним зором, необхідно добре знати особливості цих дітей. Сьогодні працівники психологічної служби, які надають психологічну допомогу дітям-дошкільникам з порушеннями зору, відчують гостру потребу в розумінні особливостей цих дітей та освоєнні ефективних методик роботи з ними, вирішуючи цілу низку складних питань:

які особливості розвитку дітей в умовах зорової депривації? Які методи та прийоми є доступними та ефективними для роботи з ними? Яким повинен бути зміст роботи із цими дітьми? Як допомогти їм відновити позитивне ставлення до себе та до інших людей, до життя в цілому, зміцнити власне «Я», вийти з позиції «нешасної жертви» і стати людиною, яка здатна довіряти собі та іншим людям? Усі ці питання неодмінно постають перед практичним психологом, який працює в системі спеціальної дошкільної освіти.

На більшість із цих питань покликана відповісти дана книга. У першому розділі монографії «Особистість дитини в дошкільному віці» детально аналізується дефініція «особистість» як психологічний феномен, розкрито генезу особистості в дошкільному віці, проаналізовані потреби як джерело активності та розвитку та ціннісний вимір особистості дошкільника. У другому розділі «Депривація базових потреб особистості» подається феноменологія депривації, розкрито деприваційні фактори та чинники, охарактеризовано депривовану особистість дошкільника, яка є наслідком зорової депривації. У третьому розділі монографії «Особливості функціонування особистості дошкільника в умовах зорової депривації» схарактеризовано функціонування особистості як інтегральна психологічна категорія, проаналізовані особливості функціонування особистості дошкільника з порушеним зором на психічному та соціальному рівнях. В останньому четвертому розділі «Психологічні основи позитивного функціонування особистості в умовах зорової депривації» розглядається функціонування особистості в дискурсі позитивної психології та визначено особистісні ресурси як джерело позитивного функціонування. Монографія може бути корисною науковцям та аспірантам, викладачам та студентам педагогічних коледжів та університетів, психологам, педагогам загальноосвітніх та спеціальних дошкільних закладів.

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІТЬ ДИТИНИ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІСЦІ

1.1. ОСОБИСТІТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Особистість – це динамічне й пластичне утворення, яке виникає в індивіда в процесі онтогенезу. Натепер, під особистістю, як правило, розуміють системну якість індивіда, яка детермінується суспільними відношеннями і формується у спільній діяльності та спілкуванні (Грехньов, 1990). Особистість постає як відносно самостійне системне утворення, яке характеризується певною внутрішньою структурою та зв'язками компонентів, що до неї входять (Данилова, 1999). Таким чином, основу особистості складає її структура, тобто зв'язок та взаємодія усіх сторін особистості як цілісного утворення. Отже, особистість уявляється як складно організована функціональна структура, що включає різноманітні компоненти: фактори, рівні, властивості, якості, відношення, форми поведінки та ін.

На думку В. Мясіщева, питання структури – це співвідношення змістовних тенденцій, які, реалізуючись в різноманітних видах діяльності, впливають із основних відношень, тобто прагнень, потреб та принципів (Мясіщев, 1955).

Особистісна цілісність з позиції структурного підходу не є аморфною. Вона передбачає обов'язкове існування елементів, проте не самих по собі, а елементів певної структури. Конкретні уявлення про структуру особистості, про співвідношення структур, підструктур та елементів у сучасній психології досить різноманітні й не рідко суперечливі. Суперечності стосуються насамперед розуміння категорії структури, її співвідношення з категоріями системи, елементів. Крім того, специфіка структурних уявлень про особистість визначається своєрідністю її елементів, стрижневого утворення й т.п.

Надзвичайно цінними, на нашу думку, є пропозиції Б. Ананьєва будувати структуру особистості не за одним, а за двома принципами одночасно:

– субординаційним або ієрархічним, при якому найбільш складні й найбільш загальні властивості особистості підпорядковують собі більш прості;

– координаційним, при якому взаємодія реалізується на паритетних засадах, які не виключають можливість відносної самостійності чи автономії кожної властивості, що корелює з іншими (Ананьєв, 1977).

Так, Н. Eysenck (1968) виділив особистість як інтегровану організацію пізнавальних, афективних і фізичних характеристик індивіда. G. Allport (1937) особистість визначав як динамічний порядок психофізичних систем індивіда, що визначає його пристосування до довкілля.

Інший автор, В. Мерлін, має своє уявлення про структуру особистості, її складові. На його думку, структурними компонентами особистості є, притаманні їй, властивості. Кожна властивість одночасно є вираженням характеру та здібностей, вона формується у діяльності й, у тій чи іншій мірі, залежить від успадкованих задатків. Згідно з цим, під структурою особистості слід розуміти взаємний зв'язок і організацію властивостей особистості (Мерлін, 1974).

Отже, існують різні погляди на структуру особистості. Одні дослідники вважають, що, розглядаючи структуру особистості, доцільно враховувати лише психологічні її компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість), а інші – виокремлюють у ній і біологічні аспекти (типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які не можна ігнорувати під час виховання особистості.

Людина – частина природи, але біологічне в процесі історичного розвитку під впливом соціальних умов змінюється, набуває своєрідних, людських особливостей, а соціальне (привласнене) на певній стадії розвитку стає біологічним, фіксується морфологічними утвореннями.

Однак протиставляти біологічне і соціальне в структурі особистості не можна. Природні аспекти та риси наявні в особистісній структурі як соціально зумовлені її елементи.

Особистість – це нова соціокультурна форма існування психіки людини як біологічної істоти, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції та має унікальний і неповторний внутрішній світ (Максименко, Соловієнко, 2000).

В ході онтогенезу відбувається формування психічних структур протягом життя індивіда, іншими словами, онтогенез – це процес індивідуального розвитку людини.

О. Асмолов, аналізуючи можливі теоретичні підходи, що пояснюють розвиток людини, виділяє три основні, в які вкладається безліч окремих теорій і концепцій (Асмолов, 2002). По-перше, це біогенетичний підхід, в центрі уваги якого перебувають проблеми розвитку людини як індивіда, що володіє певними антропогенетичними властивостями (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, тип статури, нейродинамічні властивості мозку, органічні потреби та ін.), яка проходить різні стадії дозрівання в міру реалізації філогенетичної програми в онтогенезі.

По-друге, це соціогенетичний підхід, представники якого роблять акцент на вивченні процесів соціалізації людини, засвоєння нею соціальних норм і ролей, придбання соціальних установок і ціннісних орієнтацій. До цього напрямку, очевидно, можна віднести і теорії соціального наuczіння (Bandura, 1999; Skinner, 1971), згідно з якими придбання людиною різноманітних форм поведінки відбувається шляхом різних видів соціального наuczіння (вікарного, оперантного, символічного і т.д.).

Представники персоногенетичного підходу на перше місце ставлять проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського «Я», боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і

здібностей, самореалізації особистісного вибору, безперестанного пошуку сенсу життя в ході життєвого шляху індивідуальності.

До названих О. Асмоловим підходів слід додати теорії когнітивного напрямку. Вони займають проміжне місце між біогенетичним і соціогенетичним підходами, оскільки провідними детермінантами розвитку вважають і генотипічну програму, і умови, в яких ця програма реалізується. Тому рівень розвитку (рівень досягнень) обумовлюється не тільки генотипом, але і соціальними умовами, завдяки яким відбувається когнітивний розвиток дитини.

Отже, структура індивіда є носієм психофізичних властивостей людини. Носієм психосоціальних властивостей є особистість, а когнітивних – суб'єкт діяльності (Реан, 2002).

На думку Б. Ананьєва, індивід є носієм біологічного, оскільки людина як індивід являє собою сукупність природних, генетично обумовлених властивостей, розвиток яких здійснюється в ході онтогенезу. У структурі індивіда Б. Ананьєв виділяв два класи властивостей: первинні – віково-статеві та індивідуально-типові (загальносоматичні, конституціональні, нейродинамічні та білатеральні особливості), і вторинні – психофізіологічні функції (сенсорні, мнемічні, вербально-логічні та ін.) і органічні потреби), результати взаємодії яких представлені в темпераменті і задатках (Ананьєв, 1977).

Отже, біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно (Максименко, Соловієнко, 2000).

Особистість, на думку Б. Ананьєва – це не вся людина, а її соціальна якість, її психосоціальна властивість. Вихідними характеристиками є статус,

ролі, внутрішня позиція особистості, ціннісні орієнтації, які завжди слід розглядати в межах конкретної соціальної ситуації розвитку особистості. Ці параметри визначають особливості сфери потреб і мотивацій людини. З усієї взаємодії властивостей особистості складається характер (Ананьєв, 1977).

Властивості індивіда і особистості інтегровані в структурі суб'єкта, що й обумовлює його готовність і здатність до здійснення практичної і теоретичної (інтелектуальної) діяльності. Іншими словами, структура суб'єкта – це структура потенціалів, здібностей людини. Центральне місце в структурі властивостей суб'єкта займає інтелект, який розуміється Б. Ананьєвим як багаторівнева організація пізнавальних сил, що охоплює психофізіологічні процеси, стани і властивості особистості й тісно пов'язана з нейродинамічними, вегетативними і метаболічними характеристиками людини (Ананьєв, 1969).

Саме через діяльність зовнішнє проникає у внутрішнє (суспільні відношення поступово трансформуються, перетворюючись на особистісні риси), а внутрішні властивості ніби виносяться назовні, проникаючи у зовнішнє – особистість опредмечує себе, змінюючи предметний та духовний світ (Станкевич, 1987).

Особистісний підхід обов'язково означає, що психічні процеси та стани, що належать окремій особистості, повинні розглядатись як продукт її буття й визначатись його закономірностями.

З позиції принципу детермінізму, особистість постає як цілісне утворення, детерміноване зовнішніми впливами і водночас є тим фактором, що обумовлює усі психічні явища.

Таким чином, важливим методологічним принципом при визначенні поняття особистості є виділення в її структурі таких сторін, які обов'язково поєднували б у діалектичній єдності об'єктивне й суб'єктивне.

Особистість не може бути охарактеризована тільки як певна сукупність більш-менш довільно виділених властивостей та якостей, в ізоляції від

об'єктивних умов, зв'язків і відношень особистості з оточуючим світом (Шорохова, 1974).

Особистість – це свідомий індивід, який посідає певне місце у суспільстві і виконує ту чи іншу соціальну роль або функцію. Особистість – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч суспільного розвитку. Характерними ознаками особистості є наявність у неї свідомості, місце, яке вона посідає в суспільстві, її роль у ньому, діяльність на користь суспільства (Максименко, Соловієнко, 2000).

В ході психічного розвитку, індивід усе більше виділяє себе з дійсності і все більше зв'язується з нею: Переходячи до усе більш високих форм відображення від сенсорного диференціювання енергії якого-небудь зовнішнього подразника до сприймання предмета або ситуації і від нього до мислення, що пізнає буття в зв'язках і взаєминах, індивід усе більше виділяється з найближчого оточення і все глибше зв'язується з усе більш широкою сферою дійсності (Рубінштейн, 1957).

В цьому головне: природа людської психіки – особистісна. Вона – вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати буття і самого себе, втілюватися в нього і ставати дійсним способом існування людини. Можна сказати і навпаки: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки (Максименко, Соловієнко, 2000).

Виділяються рівні розвитку особистості (як «об'ємного», «оформленого цілого»):

– на першому – відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

– на другому – особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.;

– на третьому – особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає суб'єктом

розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне «Я»; саме на цьому рівні основною стає якість унікальності (Максименко, Соловієнко, 2000).

Народження дитини, коли вона фізично відокремлюється від організму матері, але все ще прив'язана до неї фізіологічно і психологічно, по суті своїй є не що інше, як вихід її з лона природи і різке протиставлення себе їй – це перший акт виділення себе. Наступний пов'язаний з початком ходіння, що робить дитину більш незалежною істотою. Нарешті, моменти першого відкриття «Я», які припадають на період раннього дитинства і формування внутрішньої позиції в старшому дошкільному віці, що забезпечують їй фундамент для довільної поведінки, демонструють акти виділення дитини з навколишнього середовища і встановлення з ним зв'язків, вже більш-менш усвідомлених (Реан, 2002).

Очевидно, що онтогенез людини розгортається в культурному (ширше – соціальному) просторі у певному історичному проміжку часу. При цьому існують впливи як з боку такого простору на індивіда, так і зворотні, причому не тільки з метою пристосування (адаптації), а й для перетворення, зміни індивідом навколишнього простору.

Про це свідчать факти творчої діяльності. сам процес такої взаємодії, тобто певні відносини між індивідом і середовищем, – це конкретні умови, в яких здійснюється розгортання генотипічної програми і які на неї відповідно впливають. Умови, як система відносин між індивідом і середовищем, можуть бути сприятливими або несприятливими для процесу індивідуального розвитку. Отже, його результати головним чином будуть залежати від конкретних умов, в які потрапляє даний індивід, і, в першу чергу, це буде позначатися на формуванні тих психологічних новоутворень, які в меншій мірі обумовлені програмою розвитку, закладеної в генотипі. Таким чином, стає зрозумілою провідна роль системи відносин між індивідом і середовищем для психічного розвитку людини (Реан, 2002).

Першим основним поняттям механізму психічного розвитку є так звана соціальна ситуація розвитку дитини. Це та конкретна форма значущих для дитини відносин, в яких вона перебуває з навколишньою дійсністю (перш за все соціальною) в той чи інший період свого життя. Соціальна ситуація розвитку – це вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку дитини протягом даного вікового періоду. Вона повністю визначає форми і шляхи розвитку дитини, види діяльності, нові набуті психічні властивості і якості. Спосіб життя дитини обумовлений характером соціальної ситуації розвитку, тобто сформованою системою взаємовідносин дитини з дорослими. Кожен вік характеризується специфічною, єдиною і неповторною соціальною ситуацією розвитку (Виготський, 1984).

Отже, об'єктивні суспільні відношення, в системі яких перебуває людина, відображаються у внутрішніх психічних ставленнях, що характеризують будь-яку особистість. Саме ці внутрішні ставлення складають ядро особистості. Водночас, вони являють собою внутрішні умови, які опосередковують зовнішні впливи (Роцин, 1986).

Характеристика внутрішніх суб'єктивних відношень, які відображають об'єктивні суспільні відношення, становить для психологічної науки особливий інтерес. Самі по собі структури зовнішнього та внутрішнього надзвичайно складні, проте їхні зв'язки набагато складніші. Різноманітні психічні явища, які складають духовний світ людини, опосередковуються її особистістю. Таким чином, усі реакції на зовнішні впливи, які реалізуються через діяльність, мають особистісний характер.

З'явившись на світ, людина вступає у певні відношення з довкіллям, при цьому зовнішнє середовище не тільки є своєрідним тлом на якому відбувається розвиток, а постає як основне джерело психосоціального розвитку дитини, виконуючи своєрідну функцію його «запуску» та координації внутрішніх психічних процесів.

Постійне виникнення та утворення нового в структурі особистості дитини характеризує процес її розвитку, який включає єдність двох

протилежностей: інтеріоризацію (інтерналізацію) – включення дитиною у своє «внутрішнє» зовнішніх соціальних впливів; екстеріоризацію (екстерналізацію) – використання дитиною нагромадженого соціального досвіду.

Л. Виготський під інтеріоризацією розумів перш за все соціалізацію, тобто формування соціальних структур когнітивних процесів. Усе внутрішнє у своїх вищих формах, на його думку, було у свій час зовнішнім. Відповідно до цього, будь-яка вища психічна функція обов'язково минає зовнішню стадію розвитку. За Л. Виготським, механізм інтеріоризації відображає вторинність в цілому внутрішніх психічних утворень по відношенню до зовнішньої реальності. Вона була зовнішньою вже тому, що вона була соціальною раніш, аніж стала внутрішньою, власне психічною функцією. Л. Виготський стверджував, що будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах, спочатку – соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, згодом усередині дитини як категорія інтрапсихічна. Психічна природа людини являє сукупність суспільних відношень, перенесених усередину, що стали функціями особистості та формами її структури (Виготський, 1984).

Таким чином, психічне породжується зовнішньою практичною діяльністю внаслідок переходу зовнішніх дій у внутрішній план. Інакше кажучи, психічна діяльність виникає в результаті інтеріоризації зовнішньої діяльності, зовнішніх дій.

Насправді ж, виникнення психічного є не тільки результатом даного перетворення зовнішнього у внутрішнє, тому що до складу психічного вже з самого початку входять найпростіші процеси (відчуття, сприймання), які регулюють та аферентують процес інтеріоризації.

Загальновизнаний факт інтеріоризації (переходу психічного на більш високі щаблі розвитку) пояснюється у психології по-різному на основі двох підходів.

Відповідно до першого із них, психічне виникає в результаті інтеріоризації зовнішньої дії. Самі по собі функціональні системи мозку, які є матеріальним субстратом психічних функцій, не з'являються у готовому вигляді до моменту народження дитини і не визрівають самостійно, а формуються у процесі спілкування й предметної діяльності.

Відповідно до другого підходу, вищі психічні функції (довільна увага, логічна пам'ять, абстрактне мислення) є результатом взаємодії більш простих психічних функцій із зовнішніми умовами.

Порівняння цих двох підходів дозволяє зробити висновок, що перший із них стверджує пріоритет зовнішнього у процесі виникнення внутрішнього, психічного, в той час як другий підхід робить наголос на взаємодії внутрішнього (біологічного) та зовнішнього (соціального).

Даний підхід, на нашу думку, є більш справедливим, тому що на ранніх етапах онтогенезу в ході інтеріоризації соціальної взаємодії відбувається формування не стільки основних (базових для усього наступного життя) внутрішніх структур психічних процесів, скільки вищих психічних процесів, тоді як згодом, на більш пізніх етапах онтогенезу через інтеріоризацію соціальної взаємодії у дитини формуються психологічні особистісні новоутворення.

Дані новоутворення виявляють себе завдяки процесу екстеріоризації, оскільки за О. Леонт'євим, внутрішнє діє через зовнішнє і цим самим змінює його та себе. Тобто, внутрішнє, суб'єктивне впливає на зовнішнє, об'єктивне, і в такий спосіб відбувається перетворення й творення об'єктивної реальності (Леонт'єв, 1983).

І хоча вірним є те, що поведінка людини переважно не є інстинктивною, спадковою, а формується в ході онтогенезу, в результаті інтеріоризації соціальної взаємодії, однак не менш вірним є й інше – об'єктивна поведінка людини детермінується суб'єктивним (внутрішнім світом людини). Будь-який поведінковий акт завжди включає імпульс до дії

та саму дію. Проте, перші зовнішні дії ніколи не виникають раніше за внутрішні відчуття.

На користь цього твердження наведемо позицію Г. Костюка, який зазначав, що багатство суб'єктивного світу людини, її суб'єктивних властивостей та якостей визначається багатством її дійсних відношень до об'єктивного світу – природного та суспільного. Формуючись у процесі діяльності й спілкування, психічні процеси та психічні властивості людини в них і виявляються, об'єктивуються. У цій діяльності суб'єктивне стає об'єктивним, через неї воно і впливає на об'єктивну дійсність (Костюк, 1989).

Таким чином, психічне визначає й регулює будь-які дії, вчинки та діяльність людини в цілому. У цій дихотомії зовнішнього та внутрішнього, процесів інтеріоризації/екстеріоризації полягає розуміння детермінації й вияву активності людини.

Активність, вважає Я. Пономарьов, – це ефект акумульованих взаємодій. На його думку, хронотопічні й змістові характеристики активності визначаються відповідністю властивостей реалізованих у минулому взаємодій, зафіксованих у спеціалізованих структурах. Отже, активність – це феномен актуалізації фіксованого цілісного циклу взаємодій. Активність мотивована структурами, що акумулювали в собі моделі взаємодій, і характеризується як предметна за своїми цілями та результатами. Саме активність забезпечує неперервність розвитку (Пономарьов, 1983).

Активність людини набуває особливого значення як найважливіша якість особистості, як її здатність змінювати навколишню дійсність у відповідності до власних потреб, поглядів, цілей.

У психологічному плані суттєвим уявляється характеристика активності як стану, що базується на потребах та інтересах особистості й існує як внутрішня готовність до дій, спрямованих на перетворення зовнішніх обставин і, власне, самих суб'єктів взаємодій.

На думку К. Абульханової-Славської, завдяки активності людина вирішує питання про відповідність об'єктивних та суб'єктивних факторів діяльності. Мобілізуючи активність у необхідних, а не у будь-яких формах, в потрібний, а не у будь-який час, людина діє за власними спонуканнями, використовуючи свої здібності (Абульханова-Славська, 1980).

Фіксація моделей взаємодій призводить до формування структур, які зберігають усе розмаїття попередніх взаємодій зі світом. Така структура унікальна, позаяк історія її формування індивідуальна, вона здатна до саморозвитку, володіє активністю і є її джерелом; вона цілісна (у відповідності із принципами взаємодії, розвитку, детермінізму, системності й активності).

Перераховані якості дозволяють охарактеризувати таку структуру як суб'єкта взаємодії.

Отже, активність, яка реалізується суб'єктом, мотивована структурами, які акумулювали моделі попередніх взаємодій, і характеризується як предметна за своїми цілями та результатами.

Суб'єктами можуть бути будь-які живі системи, які здатні до фіксації й відтворення моделей взаємодій зі світом. В залежності від аспектів аналізу взаємодій можуть бути виділені суб'єкти предметної діяльності, міжособистісних стосунків, соціальних стосунків тощо.

Соціальні за своїм походженням мовлення, свідомість, здатність до рефлексії, зазначав у своїх дослідженнях А. Брушлінський, є невід'ємними характеристиками людини як суб'єкта соціальних стосунків, які реорганізують і підпорядковують собі інші види стосунків суб'єкта зі світом (Брушлінський, 2002).

Здатність усвідомлення певних аспектів цілісних взаємодій зі світом притаманна саме суб'єкту соціальних стосунків.

Утверджуючи і доводячи єдність предметного змісту й переживання, завдяки якому виникає значення об'єкта і події, С. Рубінштейн (1997) окрім гносеологічної основи суб'єкта уводить онтологічну.

В усьому розмаїтті підходів до розуміння суб'єкта в сучасній психології співіснують два протилежних бачення природи суб'єктності. Один підхід – акмеологічний. Суб'єкт – це пік розвитку особистості (К. Абульханова, О. Асмолов, В. Петровський і багато інших). Інший підхід – еволюційний, який трактує розвиток суб'єкта як поступальний процес (Л. Божович, В. Слободчиков, О. Сергієнко, В. Татенко та ін.).

Як зазначає О. Сергієнко, даний підхід дозволяє уявити розвиток суб'єкта як неперервний процес становлення його рівнів, де на кожному зберігається цілісність, унікальна індивідуальність, вибірковість суб'єкта і його активності у взаєминах зі світом. Це дозволяє інтегрувати різні уявлення про суб'єкта в єдиному континуумі розвитку (Сергієнко, 2011).

Таким чином, моделі фіксованих взаємодій – це компоненти суб'єкта як системного утворення, а різноманітність моделей віддзеркалює усю історію становлення особистості як суб'єкта. Різноманітні аспекти предмету психології (наприклад, структура особистості, закономірності її формування й активності) не повинні вивчатись у відриві одне від одного.

Отже, в онтогенезі поступово відбувається формування суб'єктивного світу людини, основу якого складає «ядро суб'єктності», яке неухильно розвивається з відчуття «самості», потім перетворюється в постійне почуття ідентичності й закріплюється в подальшому в динамічному «Его» людини (Райкрофт, 1995), її Я-концепції.

З боку внутрішнього функціонування ядра особистості, мова йде про взаємодію неусвідомлених соціальних диспозицій, соціальних потреб і соціальних (особистісних) потенціалів, що, з одного боку, зумовлюють внутрішнє функціонування ядра особистості компонентним складом і його структурою, а з другого – його зовнішньою функцією (суб'єктністю), яка за П. Анохіним, зумовлює характер взаємодії ядра особистості із зовнішнім світом – енерго-, психо-, інформаційним середовищем (Анохін, 1978).

Зв'язок між ядром і периферією особистості, на думку більшості авторів, здійснюється через розвиток. Спочатку ядерна тенденція і ядерні

характеристики проявляються в окремому контексті навколишнього середовища. Наступний досвід – підкріплення, покарання, знання – формує конкретні периферійні характеристики й типи. Як правило, вважається, що вирішальний вплив на те, який тип особистості розів'ється в тієї або іншої людини, робить соціальне (перш за все сімейне) оточення, у якому проходить її дорослішання.

Тобто, особистість являє собою цілісну структуру, яка фіксує у собі не лише моделі попередніх взаємодій, актуалізація яких проявляє себе у поведінці й діяльності, а й такі структурні елементи, як її «ядро та периферія».

За визначенням П. Анохіна, система – це множинність елементів (компонентів), що пов'язані генетичною спільністю і взаємодіють між собою. Система формує і відтворює адаптивні взаєностосунки із навколишнім середовищем, які забезпечують її розвиток (збереження, відтворення, видозміни тощо). Кожна система має свою структуру – відносно стійку єдність її компонентів і їх взаємозв'язок. Цілісність системи як структури забезпечуються спільністю виникнення її компонентів, їх еволюцією.

Описати конкретну систему дозволяють (Анохін, 1978):

- 1) репертуар – усе розмаїття моделей взаємодій, які ідентифікують за корисними пристосувальними результатами (продуктам взаємодії);
- 2) структура – відносно стійка єдність компонентів системи і їхніх взаємин.

Цілісність системи як структури, що фіксує моделі взаємин зі світом, забезпечується спільністю походження її компонентів, їхньою загальною еволюцією. Результат, що досягається при актуалізації будь-якої взаємодії із безлічі акумульованих взаємодій, має адаптивне значення для усього організму в цілому.

Таким чином, певна система може розглядатись як така, що включає в себе різні підсистеми більш елементарного (щодо до неї) рівня; у свою чергу, вона сама часто є підсистемою ще більш широкої системи.

Принцип системності описує й пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки та особистості в цілому. Він припускає, що окремі психічні явища внутрішньо пов'язані між собою, утворюючи певну цілісність і набуваючи, завдяки цьому, нових властивостей.

Як зазначає у своїх працях А. Петровський, традиційний підхід до проблеми розвитку дитини не знав у минулому розрізнення розвитку особистості й розвитку психіки. Тим часом, подібно до того, як особистість і психіка не є тотожними, хоча й перебувають у неподільній єдності, так і розвиток особистості (як системної соціальної якості індивіда, суб'єкта суспільних відносин) і розвиток психіки утворюють єдність, але не тотожність (Петровський, 1984).

Початок методологічному штурму ідеї про тотожність особистості й психіки, що імпліцитно існує в працях багатьох психологів, поклав Е. Ільєнков, який вважав за необхідне «шукати відгадку» структури особистості у просторі поза органічним тілом індивіда й саме тому, як не парадоксально, у внутрішньому просторі особистості. У тому самому просторі, в якому спочатку виникає людське ставлення до іншого індивіда (саме як реальне, чуттєво-предметне, матеріально-відчутне ставлення «усередині» тіла людини, що потім перетворюється в те саме «ставлення до самого себе», опосередковане ставленням до «іншого», що і становить суть особистісної, специфічно людської природи індивіда (Ільєнков, 1997).

Відомим персонологом А. Петровським була запропонована альтернативна психологічна концепція становлення та розвитку особистості й вікової періодизації. З позицій цієї концепції, процес розвитку особистості розглядається як залежний від діалектико-матеріалістичної закономірності єдності безперервності й переривчастості. Безперервність у розвитку особистості як системи виражає відносну стійкість у закономірності її переходів від однієї фази до іншої в даній спільності, для неї референтної. Переривчастість характеризує ті якісні зміни, новоутворення, які породжені особливостями включення особистості в нові конкретно-історичні умови.

Єдність безперервності й переривчастості забезпечує цілісність процесу розвитку особистості (Петровський, 1984).

А. Петровський виділяє два типи закономірностей вікового розвитку особистості. Перший: психологічні закономірності розвитку особистості, джерелом якого виступає протиріччя між потребою індивіда у персоналізації (потреба бути особистістю) і об'єктивною зацікавленістю референтних для нього спільнот приймати лише ті прояви його індивідуальності, які відповідають суспільним завданням, нормам, цінностям і умовам розвитку цих спільнот (фази адаптації/деадаптації; індивідуалізації/деіндивідуалізації; інтеграції/деінтеграції). Другий: закономірності розвитку, що обумовлюють формування особистості як в результаті входження у нові для неї групи, які стають для індивіда референтними, виступаючи в якості інститутів його соціалізації (Петровський, 1984).

В останні десятиліття посилюється тенденція до інтегрованого, цілісного розгляду особистості. Головний сенс цих поглядів полягає в обстоюванні рівнозначного впливу на розвиток людини двох підструктур – ендопсихіки та екзопсихіки, які були визначені ще О. Лазурським.

Структурно ендопсихіка складається з психічних елементів: процесів, функцій, станів й слугує своєрідним внутрішнім каркасом особистості. Якщо до ендопсихіки належать такі психічні процеси як сприймання, пам'ять, мислення, то до складу екзопсихіки входять почуття, ідеали, інтереси й т.п. Тобто, в екзопсихіці концентрується увесь соціальний зміст особистості (Лозниця, 1999).

На нашу думку, певні суперечності можуть бути зняті, якщо трактувати особистісний розвиток як розвиток психосоціального, оскільки, як уже зазначалось, особистість людини, її психологічні якості є продуктом соціальним, результатом і наслідком процесу соціальної взаємодії, де психологічне співіснує в ній і тісно взаємодіє із психічним, є ніби «надбудовою», яка спирається на цей «фундамент», «виростає» з нього (Кобильченко, 2015).

Отже, психосоціальний розвиток дитини здійснюється двома шляхами: у ході стихійної (спонтанної) взаємодії дитини із соціальною дійсністю й навколишнім світом, та у процесі цілеспрямованого прилучення дитини до соціальної культури (передусім – виховання).

У психології, перш за все соціальній, утвердилося положення про те, що особистість постає й розвивається в системі соціальної взаємодії із іншими людьми, поступово «привласнюючи» соціокультурний досвід людства.

На основі механізму ідентифікації відбувається ніби «перевтілення» однієї людини в іншу – носія привабливих рис, властивостей, інтересів, – іншими словами, носія певних індивідуальних і соціальних цінностей.

Механізм ідентифікації проявляється в різних формах. В дошкільному віці, особливо молодшому та середньому, через наслідування відбувається ототожнення дитиною себе із іншими людьми із свого безпосереднього оточення, насамперед кимось із батьків, занурення в особистісний світ іншого (особливо у старшому дошкільному віці) тощо.

В. Мухіна розглядає феноменологію психосоціального розвитку або як прагнення дитини до причетності (належності) до світу людей, або як прагнення до відчуження, відторгнення від них. Таким чином, зовнішнє середовище, яке спонукає розвиток особистості, породжує також два важливих механізми розвитку – ідентифікацію й відокремлення.

Особистість людини постійно перебуває в процесі самовизначення, вирішуючи для себе актуальну проблему уподібнення «Я – це Ти» і проблему відокремлення (відчуження) «Я – не ТИ».

Обидва названі механізми діють на когнітивному й емоційному рівнях розвитку людини.

Дитина з віком не тільки усвідомлює впливи об'єктів реального світу і у своїх переживаннях виявляє своє ставлення до них, але водночас й вирізняє себе із цього світу, усвідомлює себе як особистість зі своїм власним

складним внутрішнім світом, зі своїми психологічними особливостями, що сформувались у процесі життєдіяльності, і певним чином ставиться до себе.

Дитина проявляє себе як «Я» насамперед в сфері людських стосунків, де вона виявляє себе вже як суб'єкт, а інший суб'єкт виявляє себе як «Ти» або інше «Я». Таким чином взаємодія «Я» і «Ти» зумовлена структурою самосвідомості, яка в свою чергу є результатом цієї взаємодії. Роль іншого у формуванні самосвідомості особистості полягає в тому, що він або складає «перешкоду» на шляху якихось дій і примушує суб'єкта усвідомлювати значення інших людей, або є мотивом, до якого суб'єкт прагне, або є прообразом його «не-Я», у порівнянні з яким пізнається власне «Я» (Мухіна, 1999).

Як зазначає В. Мухіна, саме ідентифікація є механізмом присвоєння окремим індивідом «всебічної людської сутності», яка у психології представлена як процес емоційного ототожнення людини із іншою людиною, соціальною групою тощо.

Вона розрізняє інтеріоризаційну ідентифікацію, що забезпечує «прилучення» до іншого, а також екстеріоризаційну ідентифікацію, яка забезпечує перенос своїх почуттів і мотивів на іншого. Тільки у своїй взаємодії, стверджує автор, ці ідентифікаційні механізми дають можливість індивідові розвиватися і бути адекватним соціальним очікуванням.

За допомогою механізму ідентифікації розвиток особистості відбувається в заданій системі координат «Я – Ти» і дозволяє людині мати цілісну картину самосвідомості. Механізм відокремлення являє собою поступовий процес відсторонення особистості від певних умов, обставин, людей. Це процес виділення особистості із загальної, недиференційованої атмосфери її існування. Здатність до відокремлення може виражатись у позитивних формах, таких як захист і збереження власної «самості», індивідуальності. Негативні форми відокремлення це – зазвичай прояви агресії, ворожості, відчуження та відкритої ворожнечі (Мухіна, 1999).

На думку В. Мухіної, здатність дитини управляти своїми емоціями й проявляти власну незалежність на раціональному (конструктивному) рівні, свідчить про те, що дитина – емоційно стійка, зріла.

В теорії ідентифікація характеризується такими особливостями:

– в ході розвитку дитини існують «нормативні кризи», які, хоча й не є самі по собі аномалією, призводять до різних відхилень, що межують з психопатологією, або надзвичайно боляче переживаються дитиною. Подібні кризи є наслідком того, що перед дитиною постає безліч нових завдань, які значно утруднюють її ідентифікацію;

– центральною темою індивідуального існування у цей кризовий час є постійне прагнення дитини до власної ідентичності, до її збереження. Ідентичність означає тотожність власному «Я», неперервність у часі власної особистості і, пов'язане з цим, відчуття, що інші також визнають цей факт. Якщо ідентичність – це стан, то ідентифікація – це процес її формування. Ідентифікація завжди пов'язана з іншими людьми, які можуть слугувати взірцями для індивіда (Erikson, 1959).

Е. Еріксон вирізняв особистісну ідентичність та Я-ідентичність, які, на нашу думку, можна співвіднести з процесами соціалізації/індивідуалізації особистості. «Я» індивіда змінюється, проте завжди залишаються компоненти, які зберігають попередню якість. Отже, «Я» асимілює різноманітні зовнішні впливи, проте його ядро («Я»-ідентичність) залишається незмінним. Значення цього конструкту виявляється насамперед у психопатології, коли Я-ідентичність втрачається чи змінюється (розщеплюється) або, у протилежному випадку, людина має боротись за її збереження.

Пошук особистісної ідентичності – центральне завдання вікової кризи. Фізична й психічна нестабільність, нові вимоги з боку суспільства й проблеми власного особистісного розвитку ставлять дитину в скрутне положення. У цей період нелегко узгодити власні переживання, переживання оточуючих та адаптацію до суспільних норм та вимог. Отже, дитина

переживає нормативну кризу, яка означає порід із особистісною нестабільністю мобілізацію значних творчих сил. В центрі пошуків ідентичності знаходяться питання: «Який я? Яким я хочу бути? Яким мене бачать інші?» Щоб на них відповісти, дитина мусить брати до уваги передусім ті взірці, які є у власній сім'ї, а вже потім, – за її межами.

Е. Еріксон виділяв три форми ідентичності:

– приписна. Вона визначається умовами, які не залежать від окремої людини. Це приналежність до певної раси, соціуму, вікової групи, чоловічої або жіночої статі, яка формує суттєві елементи ідентичності;

– набута. Вона включає те, що набуто власними зусиллями. Це як професійні ознаки (посада, звання), так і вільно обрані зв'язки та орієнтації. Згідно Е. Еріксоном, в основі набутої ідентичності є «оволодіння», яке він відносить до «фалічної» фази й поділяє на локомоцію, мовлення та фантазію;

– позичена. Під нею Е. Еріксон розуміє виконання певних ролей, засвоєних у процесі розвитку. Ролі, на його думку, позичають у якогось певного «еталону». Проте ідентичність не може зводитись лише до позичення певної ролі. Хоча та чи інша роль й впливає на ідентифікацію, основні складові ідентичності (стабільність та неперервність особистості) з неї не впливають (Erikson, 1959).

Таким чином, ідентифікаційна поведінка та ідентичність розвиваються протягом усього життя безперервно, починаючи з раннього дитинства. Проте у старшому дошкільному віці в результаті другої нормативної вікової кризи відбувається певна консолідація цих якостей, досягається певна рівновага між залежністю та незалежністю, завершується засвоєння регламентованих форм поведінки. Ідентифікація завжди відбувається у межах конкретних суспільних відношень, при цьому надзвичайно суттєвим є вплив батьків та інших референтних особистостей. Проте не менш важливою є роль інших «соціальних еталонів». Таким чином, розвиток «Я» та ідентифікація – взаємозалежні й взаємопов'язані процеси.

Слід зазначити, що взаємостосунки з близькими людьми не тільки забезпечують дитині позитивне самопочуття та сприятливий емоційний фон, але й стають головним джерелом її особистісного зростання. Саме у процесі таких контактів дитини з соціальним довкіллям відбувається раціональний, емоційний та вольовий взаємовплив та взаємодія індивідів. Дана соціальна взаємодія забезпечує перетворення унікальних «екзистенційних досвідів» у певний індивідуальний досвід окремого індивіда.

Відповідно до теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, позитивні емоції та переживання виникають у дитини тоді, коли її очікування знаходять своє підтвердження, втілюються в життя, тобто, коли реальні результати відповідають очікуванням, знаходяться з ними у своєрідному консонансі. І навпаки, негативні емоції виникають і посилюються у тих випадках, коли між очікуваними та реальними результатами спостерігається певна невідповідність – дисонанс (Л. Фестінгер, 2000).

З кожним новим знанням про себе у внутрішньому світі дитини відбувається взаємодія того, що вже стало «моїм» з тим, що як нове ще повинно поєднатись із «моїм». Як правило, даний процес взаємодії завершується певним новоутворенням у психіці, піднімає особистість на новий щабель її розвитку. Однак, трапляється й так, що при впливі нової інформації, яка суперечить тому, що вже засвоєно дитиною, стало невід'ємною частиною її внутрішнього світу, відбувається порушення рівноваги між зовнішнім та внутрішнім – когнітивний дисонанс. Саме цей момент зіткнення двох тенденцій супроводжується переживанням різних емоційних станів, ступінь глибини, сила напруги яких залежать від цілого ряду внутрішніх умов особистості, від стійкості, чи навпаки, – від нестійкості її уявлень про себе, особливостей емоційного складу особистості тощо.

Особистість, зазначає Е. Ільєнков (1997), народжується, виникає у просторі реальної взаємодії щонайменше двох індивідів, пов'язаних між собою через речі й матеріально-тілесні дії із ними.

У цьому контексті стає зрозумілим традиційне висування на перший план в якості основного фактору розвитку «провідного типу діяльності». Дійсно, для формування когнітивних процесів основним фактором («провідним типом діяльності»), що обумовлює їхній розвиток, для дошкільного віку є переважно ігрова діяльність, у якій формуються увага й символічна функція, загострюється увага тощо.

Звичайно, стверджує А. Петровський, якщо звести розвиток особистості до розвитку психіки, а останнє – до розвитку когнітивних процесів, то в результаті цієї подвійної редукції можна буде позначити, як це й зафіксовано у психолого-педагогічній літературі, гру й навчання як «провідні типи діяльності» для розвитку цілісної особистості. Але методологічна неспроможність, на його думку, подібного підходу занадто очевидна (Петровський, 1984).

Суб'єктивний характер даного підходу легко виявляється при простому зіставленні існуючих на сьогодні у психологічній науці позначень і тверджень. Так, наприклад, в якості провідної діяльності для дошкільного віку була названа ігрова діяльність (Леонт'єв, 1983; Ельконін, 1989; Давидов, Драгунова, Ітельсон, 1979), спілкування (Лісіна, 1997), дитяча художня творчість (Каган, 1988). Але був правий і О. Асмолов (2002), який писав, що не тільки діяльність визначає особистість, але й особистість обирає ту діяльність, яка її визначає.

Отже, процес розвитку особистості відбувається в системі її соціальних стосунків, які опосередковуються діяльністю дитини. Саме у системі цих стосунків з іншими людьми, в результаті міжособистісної (інтерперсональної) взаємодії «Я» індивіда з іншими «Я» й відбувається становлення та розвиток особистості.

Взаємодія й розвиток – два нерозривних аспекти взаємного впливу об'єктів, внаслідок просторово-часової структури світу. Властивості цілісності, структурна розмаїтість, ефекти розвитку, формування нового отримують пояснення на основі цих фундаментальних принципів.

Неподільність взаємодії й розвитку, зазначає Я. Пономарьов (1983), проявляється у тому, що взаємодія можлива тільки як розвиток, а розвиток – це «спосіб існування взаємодіючих систем, пов'язаний з утворенням якісно нових структур за рахунок розвиваючого ефекту взаємодії».

Для психології важливе виділення як самого процесу взаємодії й розвитку, так і продуктів цього процесу – структур, що фіксують інформаційні моделі взаємодій, що відбулися.

Відтак, на нашу думку, розвиток особистості характеризують властивості, обумовлені різного роду факторами, серед яких необхідно, насамперед, виділити первинні (біологічні та соціальні) і вторинні – психологічні фактори (рис.1.).

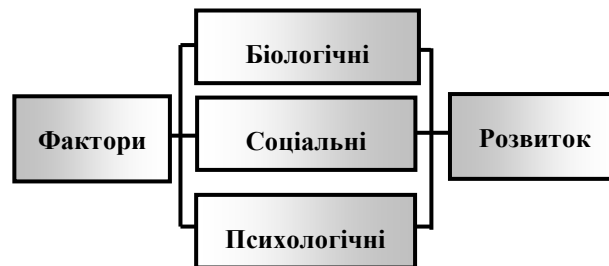

Рис. 1. Фактори, які визначають розвиток особистості.

Таким чином, розвиток особистості являє собою складний поліфакторний процес, який інтегрує біологічний, психічний та соціальний розвиток дитини і є результатом її взаємодії з навколишнім світом.

1.2. ГЕНЕЗА ОСОБИСТОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

На думку В. Мухіної (1999), дошкільний вік (з 3 до 7 років) є прямим продовженням раннього віку в плані загальної сенситивності, онтогенетичного потенціалу до розвитку. Це період оволодіння соціальним простором людських відносин через спілкування з близькими дорослими, а також через ігрові та реальні відносини з однолітками.